

„ХУЛИО ХУРЕНИТО“ ОТ ИЛЯ ЕРЕНБУРГ В КОНТЕКСТА НА ДВЕ ФИЛОСОФСКО-ЛИТЕРАТУРНИ ТРАДИЦИИ

ПЛАМЕН ПАНАЙОТОВ

Във въведението на своя първи роман Еренбург се обръща към читателя със следните думи: „С най-голямо вълнение пристъпвам към своя труд, в който виждам целта и оправданието на клетия си живот: да опиша дните и мислите на моя Учител Хулио Хуренито. (. . .) Като научат за делата му, мнозина ще кажат, че той е бил само провокатор.“¹ По-надолу мисълта на Сократ, че философът е акушерка на истината, се перифразира по следния начин: „Ала Учителят не отхвърляше това почито прозвище и им казваше: „Провокаторът е велика акушерка на историята. Ако не приемете мене, провокатора, с кротка усмивка (. . .), ще дойде друг за цезарево сечение и земята зле ще си изпати.“ (4)

Когато героят-разказвач упреква Хулио Хуренито, че е непоследователен в мненията си, той отговаря: „Нима ти едва сега забеляза, че аз съм негодник, предател, провокатор, ренегат и прочие, и прочие?“ (210) На други места Хулио Хуренито е още по-откровен: „Аз, както знаеш, нямам никакви убеждения и затова излизях с весела усмивка от всички префектури, коменданства, чрезвичайки и контраразведки.“ (238) Ще приведа още един цитат, който ни насочва вече пряко към най-важната черта на Хуренито. По повод на своята работа над „биографията“ и „Избраните мисли на великия Учител Хулио Хуренито“ героят-разказвач пише: „Сега завърших тази книга (. . .) Вече не се страхувам да предам незабравими предател. Не бягам плахо от непреодолимите противоречия, защото с такива противоречия живееше и дишаше Хуренито.“ (254)

В „Тръст Д. Е.“ Еренбург отново се връща към централния герой на своя първи роман. В публичния дом на фирмата „Кул и К“ директорът на тръст Д. Е. се запознава с книгата за живота на Хулио Хуренито. Авторът пише: „Енст Боот повярва в учението на великия провокатор. Нещо повече, той разбра, че целият му живот е осъществяване на знаменитата идея на Хулио Хуренито.“ Т. е. осъществяване на идеята да бъде провокатор. Но при тази близост на образите не бива да пропускам едно немаловажно различие. Когато Енст Боот се запознава с учението на Хулио Хуренито, той реагира по следния начин: „Този лигльо умее само да философствува, а всъщност е необходимо нещо друго — да се действа.“²

Приведените цитати ни насочват към мотива за провокацията. Той организира идеологическата проблематика на творбата, нейния сюжет, композиция и изобщо цялата ѝ структура. Този мотив е основен конструктивен мотив в романа (в смисъла на Дибелиус)³. С него са свързани също така високата степен на художествена ус-

¹ Иля Еренбург. Хулио Хуренито. Прев. Г. Жечев. С., 1936, 3—4. В по-пнатъшното позвоаване ще се сочат само страниците.

² Иля Еренбург. Собр. соч. в 9-ти тома. М., 1962—1967, т. 1, 347—348.

³ Вж. В. Дибелиус. Морфология романа. — В: Проблеми литературной формы. М., 1928, с. 116.

ловност, гротеската, схематичността на образите и ред други черти на произведението. Мотивът за провокацията слага отпечатък и върху образа на централния герой. Неслучайно авторът го нарича велик провокатор. Понятието „провокация“ е сложно. Към него ще се връщаме многократно в нашето изложение. Сега ще отбележим само, че то може да бъде разбирано в няколко плана: 1) като сюжетен ход (всички постъпки на Хуренито са с двоен знак); 2) като философско-идеологическа позиция; 3) като практическо действие в политическата сфера. В романа мотивът за провокацията има още едно битие — историко-философското. То е само загатна.

Изследователите на романа отричат връзката му с руската класическа традиция. Като изключения могат да се разглеждат някои мнения, сочещи родството на Хулио Хуренито с Базаров⁴, родството на сатиричното начало в романа със сатирата на Салтиков-Шчедрин⁵, а също така и упоменаването на името на Достоевски сред имената на писателите, които според Ю. Тинянов са оказали влияние върху ранните романи на Еренбург⁶. Впрочем последното становище е заявено само като предположение, но не се доказва. Критиците са единодушни, че романът „Хулио Хуренито“ стои много по-близо до френския роман (Рабле, Волтер, Монтеско, Дидро, Зола, А. Франс)⁷. Съществува и тенденция да се търсят в него особеностите на т. нар. плутовски роман. Правят се паралели между Хуренито и Гютевия Мефистофел⁸, между романа на Еренбург и отделни пасажи от романа „Мы“ на Е. Замятин⁹, а също така и паралели с елинистичната сатира¹⁰.

Според нас по-плодотворни резултати може да даде близостта на „Хулио Хуренито“ с две други историко-философски и литературни традиции, близост, която не е изследвана досега. Ние считаме, че главният герой на творбата е свързан, от една страна, с образа на философа-циник, така както ни се представя в съчиненията на циниците или в работите на по-късни автори¹¹, а от друга — с личността на революционера-анархист от нечаевско-бакунински тип, отразен в романа „Бесове“ на Достоевски.

Към фигурата на философа-циник, към неговите идеи и начин на поведение ни насочват някои преки податки. Т. напр. в романа се разработва известният анекдот за Диоген, който през деня със запален фенер търсел човека. Отрицанието на общоприетите морални норми и нравственият максимализъм на Диоген са съхранени в гротескно разгърнатия анекдот, заемащ централно място в романа (гл. „Александър

⁴ Вж. М. Сгобаugh. В. Spring, 1930, p. 166.

⁵ A. Jankowski. Twórczestwo powieściowa Iłji Erenburga. Kielce, 1982, с. 31.

⁶ Ю. Ван Везен. (Ю. Тинянов). 200 000 метров Ильи Еренбурга. — В: Современная литературная критика 1918—1924. Л., 1925, с. 238.; Ю. Тинянов. Поэтика. История литературы. Кино. М., 1977, 153—155.

⁷ Това гледище е застъпено в монографиите: Т. Трифонов. Илья Эренбург. Критико-биографический очерк. 1952; F. Nieuważny. Iłja Erenburg. Warszawa, 1966.

⁸ Я. Браун. Мефистофель или цыпленок? Творчество Ильи Эренбурга. — В: сп. „Сибирские огни“, 1923, № 3, 163—178; F. Nieuważny. Iłja Erenburg. Warszawa, 1966, с. 35.

⁹ В. Бузник. Русская советская проза 20-х годов. Л., 1975, 106—107; В. Бузник. В поисках нового (Заметки о первых советских романах). — В: сп. „Русская литература“, 1964, № 3, с. 180.

¹⁰ М. Шагинян. Хулио Хуренито. — В: Современная литературная критика 1918—1924. Л., 1925, с. 311, 313.

¹¹ Вж. Антология кинизма. Фрагменты сочинений кинических мыслителей. М., 1984. Също: Диоген Лаертский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. М., 1979; Лукриан. Диалоги. С., 1971; Ксенофонт. Сократически съчинения. С., 1985; Секст Эмпирик. Сочинения в двух томах. М., 1975—1976; Отделни места от: Аристотел. Сочинения в 4-х томах. М., 1976—1983, т. 3 (Толика), т. 4 (Политика); Аристотел. Риторика. — В: Античные риторики. М., 1978. Вж. също така И. Нахов. Очерк кинической философии. — В: Антология кинизма. Фрагменты сочинений кинических мыслителей. Т. 5. М., 1984; И. Нахов. Поэзия протеста и гнева (Сотад, Феникс, Керкид). — В: сп. „Вопросы клас. филологии“, 1973, 5—67; И. Нахов. Философия киников. М., 1982; И. Нахов. Киническая литература. М., 1981; Г. В. Ф. Хегел. История на философията. Т. 2. С., 1982; А. Чанъшев. Курс лекций по древней философии. М., 1981. Вж. и интерпретацията на циническата школа от O. Sprengler. Der Untergang des Abendlandes. München, 1963.

Спиридонович търси човека“). Предмет на изобличение в случая са мнимото човеколюбие на буржоазното общество, либералнобуржоазната „напредничава“ интелигенция, печатът, псевдо-науката. В поведението на Хулио Хуренито, в множеството анекдотични ситуации, в които попада по собствена воля (участието му във войната, депутатията при папата, претендентството за руския престол, конгреса за защита на проституцията и др.), можем да видим отглас от циническите ексцеси на Диоген, който не само отрича морала и идеологията на робовладелската държава, но и открито епатира обществото. Хуренито е поставен в ситуацията, в която виждаме често философа-циник — като учител-мъдрец сред своите ученици. Не бива да ни смущава нито пьстрият състав на неговата „академия“, нито свободните отношения между членовете ѝ. Не по-малко пьстро е непосредственото обкръжение на циниците — хора от социалните низини, декласирани елементи, проститутки.

През 20-те години в един свой доклад, четен на семинар в Ленинградския университет, В. Каверин се опитва да обоснове сходството на „Хулио Хуренито“ със средновековното житие. Един от тогавашните му опоненти забелязва, че това сходство е повърхностно и няма конструктивно значение¹². Нашата съпоставка за разлика от съпоставката на Каверин не се опира само на наблюдения върху жанровата специфика. Сходството на Хулио Хуренито с образа на философа-циник, познат ни от античната литература, почива на по-дълбока връзка — връзка с идеите, социалния статут и поведение на личността в обществото. Тоталното неприемане на обществения строй, на всички негови институти и закони, бунтът срещу всякакви догми, авторитети и схеми сближават философските позиции на Хулио Хуренито с учението на циниците. Антикултурният патос и „космополитизмът“ на циниците, волунтаристичният и субективистичен характер на тяхната етика са черти, в еднаква степен присъщи на Хулио Хуренито.

Родството между романа на Еренбург и циническата литература може да се търси и на жанрова основа. Циническите жанрове — сократически диалог, диатриба, хрия, апофтегма — са основната форма, чрез която Хуренито изказва своите етически, естетически и политически възгледи. По определението на М. Бахтин тези жанрове принадлежат към областта на „сериозно-смешното“. Най-важна черта на този тип литература е „атмосферата на весела относителност“, в която риторичният елемент е освободен от „едностранчива сериозност и еднозначност“¹³. Подобна природа имат изказванията на Хулио Хуренито. Тъкмо затова той се обръща към своя бъдещ „биограф“ с думите: „Опиши всичко, що знаеш за живота ми, разговорите, трудовете и анекдотите — предимно анекдотите. Отдавна вече блаженият анекдот е заел мястото на епопеята или проповедта — той е ключ в съкровищницата на човечеството. Над тая книга умните ще се смеят, глупавите ще негодуват. Впрочем и едните, и другите ще разберат много малко от нея.“ (241) В романа откриваме всички особености на изброените цинически жанрове — злободневна публицитичност, вертепен натурализъм, използване на просторечия и вулгаризми и др.

Но най-важното свидетелство, доказващо връзката на романа с циническата литература, е това, че в романа всички твърдения на Хулио Хуренито възникват по пътя на негативната филиация на идеи — основен принцип на циническия философски метод. Същността на принципа се заключава в няколко основни момента: а) привидно приемане на някакъв възглед; б) напипване на основното противоречие в него; в) подкрепа на аргумента „за“ чрез логически ход или чрез действие, което довежда аргумента до абсурд; г) аргументът „за“ се превръща в аргумент „против“; д) нов възглед, коренно противоположен на този, от който циникът е тръгнал в началото. По своята същност този принцип е провокативен. Провокативността му се крие в моментите а) и в). В романа на Еренбург Хулио Хуренито си служи много

¹² В. Каверин. Здравствуй, брат. Писать очень трудно. М., 1965, 125—129; В. Каверин. Ескиз към портрет. — В: В. Каверин. Моите събеседници. В., 1980.

¹³ М. Бахтин. Проблеми на поетиката на Достоевски. С., 1976, с. 123.

успешно с основния принцип на циническия философски метод. Всички мнения на Хуанито са резултат от неговото използване. (Най-добра илюстрация и реализация на посочения принцип откриваме в разсъжденията на Хулио за любовта и свободната търговия на „конгреса“.) В романа циническият принцип има и своя жанрово-композиционна проекция. Когато говори за сократическия диалог и за менипееята, Бахтин определя като същностен белег на онези жанрове анакризата. Според него тя е способ да се провокира чрез действия и думи мнението на събеседника¹⁴.

Негативната филиация на идеи при циниците (и при Сократ)¹⁵ е средство за разкриване вътрешната противоречивост на нещата. Този основен принцип на циническия философски метод, използван и от Сократ, по своята природа е диалектичен. Според Хегел той е свързан с една субективна форма на диалектиката, проявяваща се като ирония¹⁶. Скептиците полагат в основата на своята гносеология друг философски принцип. Най-важната черта на скептическата теория на познанието е т. нар. изостения (isostenai) — равностойност на противоположните положения и определения. Този принцип вече не е диалектичен, а релятивистичен, защото остава само при голото отрицание. Ако трябва да разгледаме ранното творчество на Еренбург в контекста на античната философия, то по-правилно би било, ако свържем влиянието на скептицизма и релятивизма не с романа „Хулио Хуренито“, а с книгите „Тринадесет лули“ и „Шест повести о легких концах“. Принципът за равностойността на противоположните положения и определения е прокаран много последователно в двата сборника. Той намира и ярка композиционна проекция. Абсолютната симетрия в постройката на сюжета на по-голяма част от разказите, изобилието на съвпадения и паралелизми са резултат от възприемането на основната идея на скептицизма — равновесието на полярните становища.

Всъщност подобен тип композиция е нещо необичайно за творби, които изпитват влияние на някоя релятивистични идеи, например романът на И. Калвино „Ако в зима нощ някой пътник...“, разказите на Х. Л. Борхес, новелите на Х. Джеймс¹⁷, някои ранни произведения на В. Каверин и В. Катаев¹⁸ и др. За разлика от тези творби романът „Хулио Хуренито“ има не скептична, а диалектична природа. Но за това ще говорим във втората част на работата.

По-различен смисъл придобива понятието провокация от гледна точка връзката на романа с идеите на С. Нечаев и с романа на Достоевски „Бесове“. През 1869 г. Бакунин и Нечаев съставят известния „Катехизис на революционера“, „устав“ на анархистичната организация „Народна разправа“. Определяща роля при написване на катехизиса изиграва Нечаев¹⁹. В този документ четем следните редове: „Заради безпощадното разрушение революционерът може и дори често трябва да живее в обществото, показвайки се съвсем не това, което е в действителност (от должен притворяться). Революционерът трябва да има достъп навсякъде, във висшето общество и при средното съсловие, в търговския магазин, църквата, в господарската къща, в бюрократичния, военния и литературния свят, в Трето отделение и дори в императорския дворец.“²⁰ В тези редове става дума за прочутия йезуитизъм, който се обявява от Нечаев за основна форма на поведение на анархиста-революционер. Провокацията се издига в ранг на политическа програма. Целта на Нечаев и Бакунин според Маркс е „да доведат буржоазната безнравственост до краен предел“, „да при-

¹⁴ М. Бахтин. Цит. съч., с. 127.

¹⁵ За родството на цинизма с някои основни положения на Сократовата философия виж: И. Нахов. Философия книжков. М., 1982.

¹⁶ Г. В. Ф. Гегелъ. Энциклопедия философских наук. М., 1974—1977, т. 1, с. 207.

¹⁷ Ц. Тодоров. Поетика на прозата. С., 1985, 96—136.

¹⁸ Е. Скороспелова. Идеино-стилеви течения в руской советской прозе первой половины 20-х годов. М., 1979.

¹⁹ За споровете около авторството на „Катехизиса“ виж: Н. Пирмова. Бакунин. М., 1970.

²⁰ Сб. „М. А. Бакунин. Речи и воззвания“, изд. И. Г. Балашова, 1906, 264—265.

ведат всичко в състояние на аморфност²¹. Същата задача си поставя и Хулио Хуренито. Той решава, че културата е зло и че с нея „трябва да се борим, но не с жалките ножове на овчарите на Сапата, а с изработените от нея оръжия. Тя трябва не да се напада, а да се държат чисто раните ѝ (надо холить язвы), готови да погълнат полугнилото тяло.“ „В този ден — пише авторът — Хуренито разбрал сам мисията си — да бъде велик провокатор“ (14). В резултат на направеното сравнение се налага следният извод: за циничите провокирането е метод на философски спор и форма на индивидуално поведение (епатаж). За Нечаев то е форма на дейност в политическата сфера.

Към близостта с идеите на Нечаев и тяхното отражение в „Бесове“ на Достоевски ни насочват още няколко факта. В началните страници на „Хулио Хуренито“ се пародира атмосферата на философските спорове за битието на бога, атмосфера, типична за Достоевски. Главите „Учителят претендент за руския престол“ и „Великият инквизитор извън легендата“ пародират главите „Иван-Царевич“ от „Бесове“ и „Великият инквизитор“ от „Братя Карамазови“. В образа на Александър Спиридонович от романа на Еренбург се пародира образът на Кирилов от „Бесове“. Нелепата смърт на Хулио Хуренито пък е ироничен паралел със смъртта на Ставрогин. Налага се и друг паралел — паралелът Шмид—Шигалев. Планът за социално управление на Шмид по нищо не се различава от налудничавите идеи на Шигалев, изложени в неговия „трактат“²². Несъмнено този „трактат“ е алюзия за статията на Нечаев „Главные основы будущего общественного строя“. Удивително точно е и едно друго съвпадение. В романа на Еренбург, разглеждайки отношението свобода — деспотизъм, Хулио Хуренито заявява: „Аз ставам свободен, като угнетявам другите“ (175). Този парадокс е почти пълно повторение на мисълта на Петр Верховенски, че „без деспотизъм досега не е имало нито свобода, нито равенство“²³.

Прави впечатление близостта между Петр Верховенски и Хулио Хуренито. Еренбург характеризира своя герой като човек на хазарта, като авантюрист от висока класа. В един откровен разговор със Ставрогин Верховенски няколко пъти повтаря: „Аз съм мошеник, а не социалист.“²⁴ Същите думи важат и за Нечаев, прототип на този образ.

По-горе посочихме, че съществен момент от идеологията на циничите е техният антикултурен патос. Докато те отричат науката и културата в името на една по-висока нравственост, то Верховенски прави това в името на един пълен аморализъм. Хуренито на свой ред също отрича културата. Но неговият бунт има други мотиви. Това е бунт в името на смътния идеал за „бъдещата хармония“.

В романа има и някои преки позовавания на анархистични идеи. Според нас думите на Хулио Хуренито „в които и ръде да се намира, тоятата (палка) си е тоятата“, както и последвалят ги спор възхождат към следния цитат от Бакунин: „Между монархията и демократичната република няма съществена разлика: в монархията чиновничеството притеснява и граби народа в полза на привилегированите. (. . .) В републиката то по същия начин ще притеснява и граби народа в името на народната воля. (. . .) Но на народа няма да му бъде никак леко, ако тоятата (палка), с която ще го бият, се нарича народна.“²⁵ Ще приключим сравнението между някои идеи на Хулио Хуренито и С. Нечаев с една мисъл на Маркс. В книгата „Държавност и анархия“ М. Бакунин отбелязва, че тълпата може да бъде тласната към социална революция само ако се доведе до пълно отчаяние. За да ускори този процес, Нечаев си служи с провокационни методи. В конспекта на книгата на Бакунин Маркс определя тактиката на Международния социалдемократически алианс (имайки предвид естествено и тактиката на Нечаев) като „акуширане на идеала за со-

²¹ К. Маркс, Ф. Енгелс. Съчинения. Т. 18. С., 1965, с. 415.

²² Ф. М. Достоевски й. Полное собр. соч. в 30-ти тома. Т. 10. Л., 1974, 311—312.

²³ Ф. М. Достоевски й. Цит. съч., с. 322.

²⁴ Пак там, 324—325.

²⁵ Антология мировой философии. М., 1969—1972, т. 4, с. 361.

циална революция²⁶. Струва си да се върнем към мисълта на Хуренито, че „провокаторът е велика акушерка на историята“. Изводът се налага сам по себе си.

Тази близост на Хулио Хуренито с циническата философия, от една страна, и с идеите на Нечаев и тяхното отражение в романа „Бесове“, от друга страна, е съзнателно търсена. Тя е средство, чрез което се разкриват противоречивостта и парадоксалността в идеите на героя. В романа Хуренито непрекъснато се люшка между теоретико-философското провокиране и нечаевския йезуитизъм, между тоталното отрицание на циниците и анархизма на Бакунин, между циническия обществен идеал и идеята за бъдещето на „абсолютната свобода“, върху която лежи зловещата сянка на Шмид—Шигалев. Разказвачът не отъждествява своя герой нито само с едната позиция (на циниците), нито само с другата (на Нечаев) и сам не застава определено на една от двете страни. Той изгражда образа, като държи съзнанието на читателя между полюсните положения. По този начин писателят осъществява структура, която провокира възприемателя.

В правотата на направените по-горе изводи ни убеждават и ред други наблюдения върху творбата. В главата „Великият инквизитор извън легендата“ Хулио Хуренито заявява: „Но нима можем да правим нещо, без да бъдем слепи, без да вярваме в абсолютната си правота? Може би аз съм прав, но прав е и врагът ми, един, втори, трети и ако всички ние притежаваме само частичка от единната истина, както разправят възпонтните от детинство, остава да се признаят фактите, а след това да седнем на възглавницата и да чешем задника си до смъртния час. Действието започва там, дето свършва високомъдрото „но“. (. . .) Вашата превръзка на очите е великолепна броня срещу беся на мъдростта и приемането на всяка глупост“ (204—205). Цитираният откъс представлява ново позоваване на Достоевски. Този път се перифразират парадоксите на „човека от подземие“, образ, с който генетически са свързани всички герои-идеолози от късните романи на Достоевски (вкл. и Ставрогин). В „Записките“ на „парадоксалиста от подземие“ четем следните редове: „Нали прекият, законен, непосредствен плод на съзнанието, това е инерцията, тоест съзнателно да стоиш със скръстени ръце. (. . .) Всички непосредствени хора и дейци затова са дейци, защото са тъпи и ограничени. (. . .) Поради ограничеността си те вземат най-близките и второстепенни причини за първоначални, по такъв начин се убеждават по-скоро и по-леко от другите, че са намерили неизменното основание на своето дело и се успокояват; а нали това е главното. Нали за да почнеш да действуваш, трябва да бъдеш напълно успокоен и да не са останали никакви съмнения. Добре, а аз например как ще се успокоя? Де ми са първоначалните причини, на които ще се опра, де ми са основанията? (. . .) О, господи, ами че аз може би само затова се считам умен човек, защото цял живот нищо не съм могъл нито да почна, нито да свърша.“²⁷ Близостта между цитатите е поразителна. Явно връзката на Хуренито с творчеството на Достоевски не се ограничава само с „Бесове“.

В двата откъса акцентът е поставен върху трагизма на теоретическото съзнание, безпощадно е оголена болезнената драма на човешкото мислене. Рефлектиращото съзнание, което обхваща едновременно всички мислими алтернативи и дава еднакво основание на всички теоретични възможности, не може да повярва в нито една идея и да я превърне в свое убеждение, а след това и в постъпка, защото търсенето на основание за действие се превръща и за двамата герои в търсене на абсолютно основание. Мисълта на рефлектиращата личност изпада в лоша безкрайност. Всяка първоначална причина мъкне след себе си и друга по-първоначална. Рефлектирането за „идеолога“ представлява непрекъсната подмяна на едно основание с друго, което се мисли за по-глобално, но подложено на прецизен анализ, винаги се приема за недостатъчно. Съзнанието не може да се успокои в това търсене на абсолютно основание. В хода на мисловния акт то винаги е толкова далеч от абсолют-

²⁶ К. Маркс, Ф. Енгелс. Съчинения. Т. 18. С., 1965, с. 587.

²⁷ Ф. Достоевски. Записки от подземие. С., 1975, 32—33.

ната истинност, колкото и в неговото начало. Разколебава се идеята за властта на разума. Мисленето се отъждествява с инерцията. В резултат на всичко това се постулира невъзможността за действие. Мислене и действие се оказват отделени от непреодолима стена.

Съзирайки тази болезнена трагичност и безизходност на човешкото съзнание, толкова близки до драмата на „човека от подземие“, някои критици определят позицията на Еренбург като nihilистична, релативистична, белязана с краен скептицизъм, чужда на разбирането за диалектичната сложност и противоречивост на мисленето и света. Тези твърдения според нас са неточни. В откъса от романа, който цитирахме, противоречието между абсолютността и относителността на истината и противоречието между мислене и действие наистина са формулирани като непреодолими. Но това е част от внушенията на романа.

В своя анализ на „Записки от подземие“ изследователят Цв. Тодоров посочва някои трудности, свързани с интерпретацията на повестта²⁸. Те са породени от това, че позицията на Достоевски погрешно се отъждествява с позицията на човека от подземие. В „Записките“ според Тодоров Достоевски прави тъкмо обратното — той се бори с нея. Недоразумението се поражда поради това, че в произведението се водят два спора: единият — в логически план (между човека от подземие и защитника на рационалния егоизъм), другият — в нравствен план (между парадоксалиста и Лиза). Авторът на статията тълкува жеста на Лиза (мига, в който тя прегръща човека, който я оскъбвява) като „преминаване отвъд езика“, като преодоляване на противоречията в логически план от позицията на друг по-висш ред — нравствения. Подобна функция изпълнява и жестът на Христос от „Легендата“, който мълчаливо целува инквизитора, заплашващ го със смърт. Същият жест, но пародийно снижен, откриваме в „Хулио Хуренито“. Нощната беседа между един от вождовете на революцията и Провокатора завършва по същия начин, както и „Легендата“. Жестът (целуването) може да бъде тълкуван като „жертвен благослов“ на революцията, като надмогване и разрешаване на логическите парадокси чрез осмислянето им в нравствен план. Преодоляването на логическите противоречия при Достоевски става от позициите на християнската етика. Нравственият императив на всяка постъпка според Достоевски трябва да бъде Христос „като идеал за човека от плът и кръв“. В бъдещото „синтетично състояние на света“ („всеобщия Синтез“) противоречията между личността и обществото ще изчезнат, защото човекът ще се откаже от собственото си „аз“ и този отказ ще бъде най-висша реализация на личността. Идеята за бъдещото състояние на света, разбирано като битие, синтетически завършено, пълноценно, вечно наслаждаващо се, за което „время повече не будет“²⁹, е смътен, неконкретен и утопичен идеал, какъвто е и идеалът на Хулио Хуренито „за бъдещата Хармония“. Разбирането за „всеобщия Синтез“ и за „Хармонията“ като крайна цел на човечеството е общ момент между двете картини на бъдещето. Съществуват и различия. Идеята на Хуренито не се гради на основата на християнската етика, но и тя е формулирана в термини, прекалено общи и неконкретни: час на „свободата, възторга“ (243), „живот в хармония с цялата вселена“ (242), окончателен идеал на човечеството и т. н. От позициите на тази абстрактнохуманистична етика, свързана с идеята за утопичното бъдеще на абсолютната хармония, Хулио Хуренито преодолява в главата „Великият инквизитор извън легендата“ собствените си логически парадокси. Авторът преосмисля и преодолява логическите противоречия на своя герой, както и ограничеността на двете позиции — циническата и анархистичната, чрез сложната провокативна структура на творбата. Тази структура според нас е диалектическа, а не релативистична.

В том първи от „Енциклопедия на философските науки“ Хегел разглежда отношението диалектика — скептицизъм по следния начин: „Диалектическият мо-

²⁸ Ц. Тодоров. Поетика на прозата. С., 1985, 181—184.

²⁹ Ф. М. Достоевски й. Полное соб. соч. в 30-ти тома. Т. 20. Л., 1980, 172—175. (Запис в бележника от 16. IV. 1864.)

мент е снимане на крайните определения сами по себе си и техният преход в своята противоположност. Диалектичкото, взето само по себе се, обособено от разсъдъка, се проявява (. . .) като скептицизъм, при който резултат на диалектиката се оказва голото отрицание.³⁰ Диалектиката според Хегел е валидна за всички области на духовния и природния свят. Тази мисъл немският философ илюстрира с много примери, но ние ще цитираме само два от тях: „Абстрактното право, доведено до крайност, преминава в несправедливост. (. . .) В политиката двете крайности — анархията и деспотизма — взаимно водят една към друга.“³¹ Пълно потвърждение на тези примери, както и на идеята, че в своята най-висша точка всяко състояние или действие преминава в своята противоположност, откриваме в романа на Еренбург. В него, благодарение на провокиращата структура, се оказва, че тоталното отрицание на циниците (в теоретическата сфера) и анархизмът на Бакунии (като политическа практика) имат обща природа. Неслучайно изследователят на цинизма И. М. Нахов сравнява двете явления в своята книга „Философия киников“. В нея той пише: „Циникът е анархист. Той отрича всички форми на експлоатация.“³² Провокиращата структура на романа сближава философското провокиране на циниците и нечаевския йезуитизъм, циническия демократичен обществен идеал и идеята за „абсолютната свобода“ на анархизма, която по своята същност е деспотична. Примерите, чрез които се илюстрира мисълта за диалектичността като преминаване на крайностите една в друга, намират най-пълно потвърждение в образите на Шмид и на Хулио Хуренито. Шмид, подобно на своя двойник от „Бесове“ — Шигалев, тръгва от идеята за абсолютната свобода, за да достигне до идеята за абсолютния деспотизъм. „Мисията“ на Хуренито, ръководена от разбирането за абсолютната правота и истинност, се превръща в собствената си противоположност — проповядване на безправие и релативността. Тази диалектичност произва целия роман. По-горе посочихме, че идеята на Хулио Хуренито за бъдещата „абсолютна Хармония“ се рисува като „час на свободата и възторга“, пълноценно и осмислено съществуване, „живот в хармония с цялата вселена“, като идеал и окончателна цел на човечеството (242). Установихме близостта на тази идея с мисълта на Достоевски за бъдещото „синтетично състояние на света“. Но едновременно с това утопията на Хуренито никак не е утешителна. Бъдещето ни е представено като „блажен идиотизъм“ (4), „дни на безумие“, „младенчество“ (90) и „безгрижие“ (90), като живот в „дива полета с танци, рев и детски безсмислен смях на свободните хора“ (255). Тази утопия пък възхожда към идеала на циниците за щастлив живот „според природата“, който циниците откриват „в света на животните, в бита на първобитните „варварски“ народи или в примитивния „комунизъм“ от златния век на Кронос“³³. Т. е. картината на бъдещето в романа не е нещо устойчиво и еднозначно. „Абсолютното“ знание, зрялост и хармония преминават в своята противоположност — детското безсмислие и безгрижие. Диалектически се интерпретира нирваната („Към нирваната има два пътя: чрез пълен отказ, крайно отрицание — пътят на аскета или бунтовника — или чрез сладостта на битието, чрез наслаждението (76), отношението юдаизъм — християнство (89—90) и т. н.)

Всичко това ни дава основание да отхвърлим твърденията на критиците, че в романа „Хулио Хуренито“ позицията на Еренбург е скептична, релативистична и nihilistична. Подобни мнения са следствие от неправилното отъждествяване на автор и герой, резултат на несъобразяване с високата степен на условност в романа, а също така и на недостатъчно задълбочения анализ на образа на Хуренито. Установихме, че дори и той преодолява своя краен скептицизъм (гл. „Великият изквизитор извън легендата“). Ние считаме, че позицията на автора е диалекти-

³⁰ Г. В. Ф. Гегелъ. Енциклопедия философских наук. Т. 1. М., 1974, с. 205.

³¹ Пак там, с. 209.

³² И. Нахов. Философия киников. М., 1982, с. 122.

³³ И. Нахов. Очерк кинической философии. — В: Антология кинизма. Фрагменты сочинений кинических мыслителей. М., 1984, с. 112.

ческа. Диалектичността не е пряко заявена, а е резултат на провокиращата структура в романа. Същността на тази структура се състои в следното: Еренбург изгражда образа на Хулио Хуренито в контекста на две философско-литературни традиции — циническата, от една страна, и народническо-анархистичната, така както е отразена в романа „Бесове“, от друга страна. Двете позиции — циническата и анархистичната — изглеждат полярно противоположни: теоретико-философското провокиране на циниците и нечаевския йезуитизъм, тоталното отрицание на Диогеновата школа и анархизма на Бакунин, циническия демократичен обществен идеал и анархистичната идея за „абсолютната“ свобода. Еренбург отъждествява мислите и поведението на Хулио Хуренито ту с едната, ту с другата позиция. По този начин се сближават теоретико-философското провокиране на циниците и провокирането като метод на политическа борба при Нечаев. Оказва се, че съществува парадоксална на пръв поглед общност между иденте на двете школи — еднакво отношение към господстващия социален ред, близост на идеала за бъдещото общество, родство между основния принцип на циническата гносеология (негативната филиация на идеи като провокативен метод) и основния постулат на анархистичната практика (политическата провокация, нечаевския йезуитизъм). Излиза, че двете позиции (циническата и анархистичната) не само са полярно противоположни, но са и показани в тяхната диалектическа противоречивост и единство. Оказва се, че отношението на автора към Хулио Хуренито е двойствено. Тогава, когато скептицизмът и nihilизмът на Хуренито са насочени срещу господстващия социален ред в името на по-справедливи, макар и утопични обществени отношения, както е при циниците, авторът е на страната на своя герой. Когато мненията и поведението на Хуренито са насочени срещу социалния ред изобщо, срещу всеки социален ред, както е при Бакунин и Нечаев, тогава авторът се разграничава от своя герой. Тази двойственост на Еренбург към героя е резултат от диалектичното отношение към двата контекста, в които се изгражда образът на Хулио Хуренито. От висотата на диалектиката и двете позиции (циническата и анархистичната) се оказват ограничени и това е добре показано в романа. Но в творбата отсъства „снемането“ на тяхната ограниченост в нещо трето. Това отслабва диалектичната позиция на писателя. Трябва да признаем, че у автора липсва все още ясно изразена мирогледна основа. Той критикува съвременността (във втора част на романа) от гледна точка на една абстрактна „общоанархистична“ етика. Всичко това води до появата на някои слабости в творбата. Отсъствието на точна представа за перспективите на историческото развитие отслабва в някои моменти диалектичната острота на авторовата мисъл и я тласка към релативизъм. За съжаление тези нотки присъствуват в романа, но те не са определящи и не дават основния тон на творбата.

Еренбург многократно се връща към проблемите, поставени в „Хулио Хуренито“. В „Ден втори“ отново се среща с един от тезисите на Хуренито („Не можем да правим нещо, без да бъдем слепи“), перифразиран по следния начин: „За да се действа, не трябва много да се знае.“³⁴ На този тезис е противопоставена идеята, че „може да се знае и да се действа“, че „има знание, което обрича на бездействие“, а има и знание, което е „творческо“³⁵. В романа има епизод, който ни връща към XXVII глава („Великият инквизитор извън легендата“) на „Хулио Хуренито“ и същевременно представлява ново позоваване на Достоевски (гл. VI и VII, част II, книга V от „Братя Карамазови“ — „Пока очень неясная“ и „С умным человеком и поговорить любопытно“). Този епизод пародийно снижава сюжета и проблематиката на „Великият инквизитор извън легендата“. В него „трагедията се е превърнала в комедия, евангелският патос — в гротеска“³⁶. Краят на Володя Сафонов пародийно

³⁴ Илья Эренбург. Собрание соч. в 9-ти томах. М., 1962—1967, т. 3, с. 271.

³⁵ Пак там, с. 272.

³⁶ Р. Миллер-Будницкая. Конец Хулио Хуренито. — В: сп. „Литературный современник“, 1934, № 9, с. 126.

възпроизвежда трагическата гибел на Хулио Хуренито. В новата историческа обстановка (социалистическото строителство в края на двайсетте години) парадоксите на Хуренито и на Сафонов са ненужни. Тяхната ненужност е внушена чрез пародирано-сниженото цитиране на Достоевски.

Романът „Ден втори“ диалектически сменя противоречията на Хулио Хуренито и на неговия двойник Сафонов, утвърждавайки философията и етиката на новото общество — социалистическото. В тях диалектически се снемат противоречията между двете философско-литературни позиции, в чието средоточие се изгражда образът на великия провокатор.

Високата степен на художествена условност в романа „Хулио Хуренито“, асоциациите и позоваванията (цитация, пародиране), а също така и вътрешната противоречивост на главния герой могат в отделни моменти да дезориентират и да отслабят определеността на авторската диалектическа позиция, чийто основен лос, отново повтаряме, е провокативната структура на творбата. Фактът, че Хулио Хуренито може да се впише в прекалено широкия контекст на философската линия „преценка на ценностите“, създава нови трудности при възприемане на произведението, тъй като отправя читателя към допълнителни, често съзнателно нетърсени асоциации. Например, към „Тъй рече Заратустра“³⁷.

Структурата, която изследваме, нарекохме провокативна заради нейната двузначност. Читателят според нас отъждествява идеите и постъпките на Хуренито ту с едната позиция (на циниците), ту с другата (анархистичната). Отношението на диалектическо единство и противоречивост, в което авторът поставя двете позиции, а също така високата степен на художествена условност в романа изправят читателя пред „опасността“ да не може, дочитайки произведението, да отъждестви категорично Хулио Хуренито нито само с едната позиция, нито само с другата. Този „опасност“ се търси съзнателно от автора. Съзнанието на възприемателя се колебае между тоталното отрицание като теория и политическа практика, между циническия демократичен идеал за обществено устройство и идеята за „абсолютната свобода“ на анархизма, между диогеновския провокативен маниер на спор и провокирането на политически инциденти в духа на Нечаев, между епатажа на циниците и мошеничеството на Верховенски и т. н. Колебанието се засилва от факта, че и авторът не застава открито (пряко) на нито една от двете страни. Смъртта на Хулио Хуренито, толкова нелепа, е единственият явен знак на автора за ограничеността на двете позиции. „Неявното“ насочване на читателя става чрез цитиране, перифразиране и алюзии за общи места в циническата философия и отражението на анархистичните идеи в романа на Достоевски „Бесове“.

Наличието на такава структура в „Хулио Хуренито“ дава отговор на някои факти, които все още не са обяснени. През 20-те и 30-те години в печата излизат статии, които рязко осъждат романа. Всички обвинения се свеждат към това, че авторът не дава пряк, еднозначен отговор на парадоксите на своя герой. Според нас да се даде такъв отговор, значи да се разруши провокативната структура на творбата. Еднозначният отговор може да бъде следствие от друг начин на изграждане на романа. Той може да бъде даден, ако Еренбург напише нов „Хулио Хуренито“. Изискването за деклариран, пряко заявен от писателя еднозначен отговор на парадоксите на Хуренито е несъвместимо със структурата на романа. Но тази структура, така както я анализирахме, дава определен диалектически отговор на противоречията, а които живее образът на Хулио Хуренито.

През 1935 г. във връзка със заплануваното, но неосъществено второ издание на книгата (то излиза чак в 1962 г.) издателство „Съветски писател“ настоява Еренбург да направи някои изменения в текста и да напише предговор към романа. Авторът заявява, че няма намерение да внася поправки и съобщава, че вместо предговор, в който да се кае, предпочита да напише послеслов, в който ще разкаже за съдбата на героите десет години след смъртта на великия провокатор. Нежеланието

³⁷ A. Stern. W opawach sentymentalizmu. O wcześniejszej twórczości Erenburga. — In: Gool jednoznaczności i inne szkice. Warszawa, 1972.

му да напише предговор се обяснява отново с опасението да не разруши провокативната структура на романа. В послеслова, който написва, Еренбург не пропуска възможността да иронизира критиките, които предпочитат тезиса (а в някои случаи и догмата) пред диалектичката сложност на поставените проблеми. В него е разказана следната случка. Авторът посещава гроба на Хуренито и на него намира бележки с въпроси на читателите. Те питат: „Кажете, др. Хуренито, вие действително ли сте съществувал, или ви е измислил Еренбург? Каква е разликата между вашите идеи на побеснял дребен буржоа и агентите на едрия капитал?“ Последният въпрос е снабден с такъв коментар: „Тази бележка е успяла да пожелтее и не е нужно да си археолог, за да я отнесеш към третичния период на РАПП.“ Списъкът завършва с въпрос, който гласи: „Защо ви издават винаги с предисловия?“³⁸ Очевидно е, че иронията на Еренбург е насочена срещу критиките, които отъждествяват автор и герой, не разбират условността на сюжета и героите, заместват сложната, провокираща мисленето структура с интерпретации, допускащи единствено еднозначен отговор. Такива интерпретации според нас са неправилни, защото романът живее с противоречията. Противоречив е Хулио Хуренито, противоречив е героят Иля Еренбург, противоречив е и самият писател. Сблъсъкът на противоречиви философски идеи ражда драматизма, художествената стойност на творбата. Диалектичкото им разрешаване прави книгата актуална и за днешния читател.

³⁸ Илья Еренбург. Пятнадцать лет спустя. — В: сп. „Вопросы литературы“, 1979, № 5, с. 194.